

Multi-Track Pathways in Peace and Conflict Resolution

Ali Akbar Alikhani¹ , Mohammad Hadi Vaez Mahdavi²

1- Professor, Faculty of World Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: a.alikhani@ut.ac.ir

2- Ph.D. Candidate in Peace and Conflict Studies, Faculty of World Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: mh.vaezmahdavi95@ut.ac.ir

Date received: 2025/10/11

Date revised: 2025/11/16

Date accepted: 2025/11/22

Doi: 10.22034/ipsan.2026.593460.1024

Dor: 20.1001.1.31160719.1404.1.4.6.5

Extended Abstract Introduction

Unlike classical interstate wars, contemporary conflicts are multidimensional, complex, and deeply intertwined with geopolitical, political, economic, and cultural structures, possessing a chaotic nature. Consequently, peace and conflict resolution studies in recent decades have sought new concepts and methods to understand and address these conflicts. The complexity of modern conflicts indicates that relying solely on formal negotiations between states or political elites is often insufficient, frequently resulting in fragile and unsustainable peace. In response to this challenge, new approaches emphasize expanding the range of actors, levels, and tools of intervention. The core issue of this research is to understand the multiple, multi-track pathways required to resolve complex conflicts and achieve sustainable peace, viewing peace not merely as a political agreement, but as a gradual, multi-layered process. Despite the growing theoretical and practical application of multi-track frameworks, conceptual gaps persist regarding their systematic logic and the interplay among different tracks. This article aims to analyze multi-track diplomacy not just as a practical tool, but as an analytical framework in peace and conflict studies, focusing on the diverse tracks of diplomacy, their constituent elements, advantages, limitations, and their systemic coordination or lack thereof.

Methodology

This research employs a dual methodological approach. First, a foundational research method is utilized, conducted in three stages: research design based on standard principles, information gathering, and scientific writing. Second, the "thick description" method is applied, drawing upon interpretative-constructivist and critical-analytical paradigms. This method goes beyond surface appearances, providing deep reflection to comprehend the multi-layered, complex, and hidden dimensions of socio-cultural phenomena. Thick description moves past superficial behaviors and documents to capture precise details, contexts, emotions, spaces, social relations, and underlying structures,

possessing deep roots in the past, strong resonance in the present, and the capacity to project future horizons.

Results and Discussion

The findings demonstrate that multi-track diplomacy operates through distinct yet interconnected pathways, each possessing specific actors, functions, advantages, limitations, and empirical examples. Official diplomacy (Track 1), driven by states and official authorities, focuses on binding agreements, treaties, ceasefires, and structural political changes. Its advantage lies in high official and legal legitimacy, but its limitation is its narrow focus on elite power calculations. Notable examples include the Oslo Accords (1993) between Israel and the PLO—which proved fragile due to a lack of social trust—alongside structured successes like the Good Friday Agreement in Northern Ireland and the Colombia peace process. Unofficial or elite diplomacy (Track 2) involves non-governmental elites, academics, and former diplomats, providing a low-cost, flexible space for dialogue and trust-building. Examples include the secret Norwegian channel discussions preceding the Oslo Accords and academic networks preparing the intellectual ground in Northern Ireland. Economic and social diplomacy (Track 3) focuses on interdependence, economic cooperation, post-conflict reconstruction, and grassroots social initiatives. Historical cases include the European Coal and Steel Community after World War II, economic stabilization efforts in Bosnia following the Dayton Agreement, the Truth and Reconciliation Commission in South Africa, public voting and inter-communal dialogue in Northern Ireland, and the reintegration of former combatants in Latin America and Africa. Academic and educational diplomacy (Track 4) engages universities and research institutions in long-term cognitive transformation and capacity-building, as seen in institutional reforms and administrative training following the Dayton Agreement in the Balkans, United Nations training missions for local police and judges, and curriculum reforms incorporating transitional justice in South Africa. Civil society action (Track 5) centers on human rights advocacy and transitional justice, with key examples including civil society pressures that shaped the Truth and Reconciliation Commission in South Africa, and human rights movements seeking justice under dictatorships in Chile and Argentina. Religious and spiritual diplomacy (Track 6) leverages the moral capital of religious leaders for reconciliation, illustrated by interfaith dialogues between Muslims and Christians in Mindanao, Philippines, active religious leadership during national reconciliation in post-genocide Rwanda, and interfaith initiatives across Africa and the Balkans. Financial diplomacy (Track 7) involves the strategic funding and coordination of peace processes, exemplified by coordination mechanisms for international aid in post-Dayton Bosnia and Herzegovina and financial support for community-based projects in Northern Ireland. Finally, media diplomacy (Track 8) manages the "battle of narratives" through peace journalism and public awareness. It holds immense short-term power but remains vulnerable to polarization and disinformation, as demonstrated by the initial defeat of the 2016 Colombia peace referendum due to polarized media narratives, and the deep polarization observed during the Syrian conflict. Furthermore, the analysis reveals that multi-track diplomacy cannot function as isolated actions. Successful and sustainable peace depends heavily on

systemic coordination, synergy, and information flow among these tracks, whereas fragmentation or institutional rivalry leads to fragility and regression into conflict.

Conclusion

The overall conclusion of the article is that multi-track diplomacy is not an alternative option to official diplomacy, but an analytical and practical necessity for managing complex contemporary conflicts. Its primary value lies in providing a systemic perspective that treats peace as a continuous, dynamic, and multi-layered process of interaction among diverse actors, institutions, and narratives. Policy-making that embraces this multi-track framework avoids the failures of traditional state-centric models, fostering an inclusive, sustainable peace backed by deep social and normative legitimacy.

Keywords

Multi-Track Diplomacy, Public Diplomacy, Conflict Resolution, Peacebuilding.

مسیرهای چند سطحی در حل منازعه و صلح‌سازی

علی اکبر علیخانی^۱ ID، محمدهادی واعظمهدوی^۲ ID

۱- استاد دانشکده مطالعات جهان، دانشگاه تهران، تهران، ایران. ایمیل: a.alikhani@ut.ac.ir

۲- دانشجوی دکتری مطالعات صلح و حل منازعه، دانشکده مطالعات جهان، دانشگاه تهران، تهران، ایران. ایمیل:

mh.vaezmahdavi95@ut.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۱

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۸/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۹

Doi:10.22034/ipsan.2026.593460.1024

Dor:20.1001.1.31160719.1404.1.4.6.5

چکیده

پیچیدگی و چند وجهی شدن منازعات در جهان امروز اعم از منازعات داخلی و بین‌المللی، سبب شده شیوه‌های سنتی یا دولت‌محور برای حل منازعه ناکافی و نارسا باشند و راه‌ها و الگوهای جدید ایجاد صلح و حل منازعه پدید آید. در چنین بستری، دیپلماسی چند سطحی به‌عنوان چارچوبی نوین، تلاش می‌کند با شناسایی و سازمان‌دهی مسیرهای متنوع رسمی و غیر رسمی، راه‌های جامع‌تر و کارآمدتری برای حل منازعات و دستیابی به صلحی مستحکم‌تر ارائه دهد. مسئله این مقاله شناخت چستی دیپلماسی چند سطحی، منطق درونی آن و معرفی مسیرهای مختلف آن در فرایند حل منازعه و صلح‌سازی است. پرسش اصلی این است که مسیرهای دیپلماسی چند سطحی و کارکرد آن در صلح و حل منازعه چیست و هر کدام چه مزایا و محدودیت‌هایی دارند؟ فرضیه اصلی مقاله بر این مبنا است که هماهنگی و هم‌افزایی میان مسیرهای رسمی و غیر رسمی دیپلماسی، احتمال موفقیت و پایداری فرایندهای صلح را افزایش می‌دهد، در حالی که ناهماهنگی یا نادیده گرفتن مسیرهای غیر دولتی، موجب تضعیف یا شکنندگی صلح می‌شود. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که دیپلماسی چند سطحی زمانی می‌تواند به صلح پایدار منجر شود که به‌عنوان یک نظام و سیستم و نه مجموعه‌ای پراکنده از کنش‌ها، فهم و اجرا شوند. در این مقاله هم‌زمان از دو روش تحقیق پایه و روش توصیف پرمایه استفاده شده است.

واژگان کلیدی: دیپلماسی چند سطحی، مسیرهای صلح، حل منازعه، صلح‌سازی.

مقدمه

بر خلاف جنگ‌های کلاسیک میان دولت‌ها، منازعات در جهان امروز اغلب چند وجهی، پیچیده و درهم تنیده با ساختارهای ژئوپلیتیکی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی هستند و ماهیتی آشوبگون پیدا کرده‌اند (علیخانی، ۱۴۰۵: ۳۰۰-۳۰۱). به همین نسبت مطالعات صلح و حل منازعه در دهه‌های اخیر به دنبال یافتن مفاهیم و روش‌های جدید برای فهم و حل این منازعات بوده‌اند. پیچیدگی‌های منازعات سبب شده صرف تکیه بر مذاکرات رسمی میان دولت‌ها یا نخبگان سیاسی، نه تنها برای پایان دادن به یک منازعه کافی نباشد، بلکه در بسیاری موارد به ایجاد صلحی شکننده و ناپایدار منجر شود. در پاسخ به این چالش، رویکردهای جدید در مطالعات صلح و حل منازعه بر ضرورت گسترش دامنه کنشگران، و سطوح و ابزارهای مداخله در منازعات تأکید کرده‌اند. مسئله این تحقیق شناخت مسیرهای متعدد و چند سطحی برای حل اختلافات و منازعات پیچیده در جهان امروز و رسیدن به صلح است، زیرا صلح پایدار و مستحکم ضرورتاً محصول یک مسیر به تنهایی نیست، بلکه نتیجه تعامل پیچیده مجموعه‌ای از مسیرهای رسمی و غیر رسمی است که هر یک نقش، منطق و کارکردهای خاص خودشان را دارند. در این نگاه، صلح نه صرفاً یک توافق سیاسی، بلکه فرایندی تدریجی و چند لایه با ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، هنری و ... تلقی می‌شود (Ramsbotham et al., 2016: 3-18).

با وجود گسترش کاربرد نظری و عملی مسیرهای چند سطحی در بسیاری از منازعات، هنوز کاستی‌های مفهومی و تحلیلی زیادی پیرامون چیستی این الگو، نسبت آن با الگوهای کلاسیک دیپلماسی و حدود و ثغور مسیرهای مختلف آن وجود دارد. در بسیاری از مطالعات، مسیرها یا دیپلماسی چند سطحی صرفاً به عنوان فهرستی از کنشگران یا فعالیت‌ها معرفی می‌شود، بی آنکه منطق سیستمی و روابط متقابل میان مسیرها به طور تحلیلی واکاوی شود. این کاستی، به‌ویژه در حوزه سیاست‌گذاری صلح، می‌تواند به طراحی مداخلات پراکنده و حتی متعارض منجر شود (Bar-Tal, 2013: 1-15). مقاله حاضر می‌کوشد دیپلماسی چند سطحی را نه فقط به عنوان یک ابزار عملی، بلکه به شکل یک چارچوب تحلیلی در مطالعات صلح و حل منازعه بررسی کند. تمرکز اصلی بر مسیرهای متنوع دیپلماسی و گفتگو، عناصر سازنده هر مسیر، مزایا، معایب و محدودیت‌های آنها و همچنین چگونگی تعامل یا ناهماهنگی میان این مسیرها است. از این منظر، مقاله همچنین در صدد است نشان دهد که موفقیت یا شکست فرایندهای صلح بیش از آنکه به قدرت یک مسیر خاص وابسته باشد، به کیفیت هماهنگی میان مسیرهای مختلف نیز بستگی دارد (Autesserre, 2014: 1-14). بر این اساس، پرسش اصلی پژوهش این است که مسیرهای دیپلماسی چند سطحی و کارکرد آن

در صلح و حل منازعه چیست و هر کدام چه قابلیت‌ها، مزایا و محدودیت‌هایی دارند؟ فرضیه مقاله این است که هم‌افزایی میان مسیرهای رسمی و غیر رسمی، احتمال درک بهتر بازیگران از یکدیگر، فهم ابعاد منازعه و دستیابی به صلح پایدار را افزایش می‌دهد (Diamond & McDonald: 1996).

در این پژوهش از دو روش استفاده شده است؛ نخست روش تحقیق پایه که طی سه مرحله انجام می‌شود؛ مرحله اول طراحی تحقیق بر اساس برخی اصول و استانداردها است. مرحله دوم گردآوری اطلاعات را شامل می‌شود. در مرحله سوم نگارش پژوهش در قالب برخی اصول علمی صورت می‌گیرد. روش دوم «توصیف پرمایه» است که برای توصیف و تحلیل پدیده‌های اجتماعی فرهنگی کاربرد دارد و از اصول پارادایم‌های «تفسیری-برساختی» و «انتقادی-تحلیلی» پیروی می‌کند. این روش از ظاهر کاوی فراتر می‌رود و نوعی تعمق، تأمل و تدبیر برای شناخت لایه‌های متواتر، متعدد، پیچیده و پنهان در پدیده فراهم می‌آورد. توصیف ضخامت به معنی گذار از سطح ظاهری رفتارها، رویدادها و مستندات است تا به توصیف دقیق جزئیات، زمینه‌ها، احساسات، فضاها، روابط اجتماعی، اتفاقات پیرامون و مهم‌تر از همه به امور پنهان در لایه‌های مختلف پدیده دست یابد. روش «توصیف ضخیم» دارای ریشه عمیق در «گذشته»، تأثیر زیاد در زمان «حال» و قدرت نشان دادن چشم‌اندازهایی برای «آینده» است (خنیفر و مسلمی، ۱۴۰۲: ۳۴۸-۳۵۷).

پیشینه و ادبیات پژوهش

مطالعه دیپلماسی و حل منازعه تا دهه‌های پایانی قرن بیستم عمدتاً در چارچوب‌های دولت‌محور و رسمی صورت می‌گرفت و تمرکز اصلی پژوهش‌ها بر مذاکرات بین دولتی، معاهدات صلح و ترتیبات حقوقی بود. با این حال، از دهه ۱۹۸۰ به بعد، هم‌زمان با افزایش منازعات داخلی، هویتی و چند بازیگری، این رویکرد کلاسیک با چالش‌های نظری و تجربی جدی مواجه شد و ضرورت بازاندیشی در مفهوم دیپلماسی و بازیگران آن مطرح گردید. در این بستر، جان مونتویل از نخستین پژوهشگرانی بود که با طرح مفهوم «دیپلماسی مسیر دوم» در کتاب «کار شفا بخش تاریخ» نشان داد کنشگران غیر رسمی، نخبگان فکری و میانجیگران حرفه‌ای می‌توانند نقشی مکمل و گاه پیش‌ران نسبت به دیپلماسی رسمی ایفا کنند. مونتویل دیپلماسی مسیر دوم را فضایی غیر الزام‌آور برای گفتگو و کاهش سوءبرداشت‌های روانی و هویتی میان طرف‌های منازعه می‌دانست و به این ترتیب، توجه پژوهش‌ها را از سطح صرفاً دولتی به لایه‌های غیر رسمی تعاملات سیاسی معطوف کرد (Montville, 2006).

در ادامه این مسیر، لوئیس دایموند و جان مک‌دونالد در کتاب «رویکرد سیستمی به صلح» با ارائه چارچوب دیپلماسی چند مسیره، گامی فراتر نهادند و صلح را نتیجه تعامل شبکه‌ای از مسیرهای مختلف دانستند. آنان

با شناسایی مسیرهای متمایز از دولت و نخبگان غیر رسمی گرفته تا جامعه مدنی، رسانه‌ها، اقتصاد، دین و تأمین مالی نشان دادند که هیچ مسیر واحدی به تنهایی قادر به تولید و تثبیت صلح پایدار نیست. نوآوری اصلی این رویکرد، تأکید بر نگاه سیستمی و هم‌ارزی نسبی مسیرها در فرایند صلح‌سازی بود (Diamond & McDonald, 1996).

در سطح نظری تکمیلی، جان پل لدراخ با ارائه مدل سطوح رهبری (خرد، میانه و کلان) و تأکید بر آشتی پایدار، بُعد اجتماعی و رابطه‌ای صلح را برجسته ساخت. لدراخ در کتاب «ریشه‌ها و تکامل زیرساخت‌های صلح: تأملی شخصی» استدلال می‌کند که صلح نه صرفاً یک رویداد سیاسی، بلکه فرایندی بلند مدت است که نیازمند بازسازی روابط، اعتماد و هویت‌های اجتماعی است. آثار او به‌ویژه در پیوند دادن دیپلماسی چند سطحی با مفاهیمی چون اعتماد، آشتی و یادگیری اجتماعی، تأثیرگذار بوده‌اند (Lederach, 2012).

در دهه‌های اخیر، پژوهشگران دیگری تلاش کرده‌اند این چارچوب‌ها را به صورت انتقادی بسط دهند. تورستن پافنهلتر در مقاله «صلح‌سازی پایدار: الگویی جدید برای فراتر رفتن از خطی بودن صلح‌سازی لیبرال» با تمرکز بر نقش جامعه مدنی، نشان می‌دهد که مشارکت کنشگران غیر دولتی الزاماً به صلح منجر نمی‌شود و در صورت فقدان هماهنگی و تحلیل زمینه‌ای، حتی می‌تواند پیامدهای منفی داشته باشد (Paffenholz, 2021). این دیدگاه انتقادی، بر ضرورت تحلیل تعامل مسیرها و شرایط زمینه‌ای تأکید دارد نه صرفاً شمارش بازیگران. از سوی دیگر، ریکاردو ریچلیانو در کتاب «دیپلماسی صلح با بهره‌گیری از تفکر سیستمی»، دیپلماسی چند سطحی را در قالب سیستم‌های پیچیده صلح بازخوانی می‌کند و بر غیر خطی بودن، بازخوردها و پیامدهای ناخواسته مداخلات صلح تأکید می‌ورزد. در این رویکرد، موفقیت یا شکست صلح محصول کنش متقابل مسیرها در طول زمان است، نه نتیجه عملکرد یک بازیگر خاص. اغلب منابع موجود و بخش قابل توجهی از پژوهش‌ها، یا به معرفی مسیرهای مختلف دیپلماسی چند سطحی بسنده کرده‌اند یا هر مسیر را به صورت منفرد بررسی کرده‌اند. آنچه در ادبیات کمتر به صورت منسجم مورد توجه قرار گرفته، تحلیل مفهومی تعامل مسیرها و ساز و کارهای پیونددهنده آنها در فرایندهای صلح و حل منازعه است (Autesserre, 2014: 12-15).

مقاله حاضر در پاسخ به این خلأ، می‌کوشد با ارائه تحلیلی مفهومی از دیپلماسی چند سطحی، نه تنها مسیرها را به صورت نظام‌مند تبیین کند، بلکه الگوی تعامل و هم‌افزایی میان این مسیرها را در چارچوب یک نگاه سیستمی مورد بررسی قرار دهد. نوآوری اصلی این پژوهش در آن است که دیپلماسی چند سطحی را نه

مجموعه‌ای از مسیرهای موازی، بلکه به‌عنوان یک شبکه پویا از کنشگران و فرایندها تحلیل می‌کند و نشان می‌دهد که موفقیت صلح بیش از هر چیز به سطح آگاهی سیستمی و هماهنگی میان مسیرها وابسته است.

مبانی و بنیان‌های نظری

چنان‌که گذشت متون و شیوه‌های حل منازعه از ابتدا عمدتاً تحت سلطه رویکردهای دولت‌محور و واقع‌گرایانه قرار داشت که صلح را حاصل توافق میان بازیگران رسمی و پایان خصومت‌های نظامی می‌دانستند. در این چارچوب، دیپلماسی به‌عنوان ابزاری انحصاری و مطلق در اختیار دولت‌ها تعریف می‌شد و سایر کنشگران نقش حاشیه‌ای یا مکمل داشتند (Ramsbotham et al., 2016: 82-95). با این حال، تجربه شکست یا ناپایداری بسیاری از توافقات صلح نشان داد که فقط تمرکز بر مذاکرات رسمی، قادر به پاسخگویی به پیچیدگی منازعات داخلی و هویتی نیست (Paris, 2004: 53-61). در واکنش به این کاستی‌ها، پژوهشگران مطالعات صلح به تدریج بر اهمیت سطوح غیر رسمی و اجتماعی در فرایند صلح تأکید کردند (Diamond & McDonald, 1996: 13-28). این مطالعات نشان داد که منازعه نه فقط پدیده‌ای سیاسی، بلکه فرایندی اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و روانی است که در بستر روابط بین گروهی بازتولید می‌شود. از این منظر، گفتگوهای غیر رسمی، اعتمادسازی و تغییر نگرش‌ها به‌عنوان عناصر کلیدی صلح پایدار مطرح شدند (McDonald, 2012: 66-68).

در ادامه این تحول مفهومی، رویکرد دیپلماسی چند سطحی به‌عنوان چارچوبی نظام‌مند برای فهم تنوع کنشگران و مسیرهای مداخله در منازعه شکل گرفت. این رویکرد با تفکیک مسیرهای مختلف دیپلماسی، تلاش کرد نشان دهد که صلح نتیجه تعامل هم‌زمان مجموعه‌ای از مسیرهای رسمی و غیر رسمی است که هر یک منطق و کارکرد خاص خود را دارند و در این چارچوب، دیپلماسی رسمی تنها یکی از مسیرهای صلح تلقی می‌شود و سایر مسیرها، از جمله نخبان غیر دولتی، جامعه مدنی، آموزش، دین، اقتصاد و رسانه، به‌عنوان مسیرهای مکمل و گاهی مؤثرتر نظام صلح معرفی می‌شوند (Ricigliano, 2012: 41-55). نظریه‌های مبتنی بر الگوی چند مسیر دیپلماسی نشان داده‌اند که مسیر رسمی دیپلماسی، علی‌رغم برخورداری از قدرت حقوقی و سیاسی، در صورت نبود حمایت اجتماعی و هنجاری، می‌تواند به صلحی شکننده منجر شود. در مقابل، مسیرهای غیر رسمی با تمرکز بر اعتمادسازی و کاهش دشمن‌سازی، می‌توانند زمینه اجتماعی لازم را برای پذیرش توافقات رسمی فراهم کنند، اما خود فاقد ابزارهای الزام‌آور هستند. این دوگانگی موجب شده که بسیاری از پژوهش‌ها بر ضرورت هماهنگی و هم‌افزایی میان مسیرها تأکید کنند (Kelman, 2008: 15-22). در سال‌های اخیر، برخی مطالعات با رویکردی انتقادی‌تر به دیپلماسی

چند سطحی پرداخته‌اند و نسبت به ساده‌انگاری در مورد هماهنگی خودکار مسیرها هشدار داده‌اند. این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که در عمل، مسیرهای مختلف دیپلماسی ممکن است دچار رقابت، تداخل یا حتی تعارض شوند و در صورت فقدان ساز و کارهای ارتباطی، به تضعیف فرایند صلح بینجامند. از این منظر، دیپلماسی چند سطحی نه یک نسخه تضمین شده، بلکه چارچوبی تحلیلی است که نیازمند طراحی و مدیریت آگاهانه است (Kelman, 1997: 192-193).

برخی مباحث نظری در این موضوع نیز به نقش مسیرهای پشتیبان، از جمله منابع مالی و رسانه‌ها پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که این مسیرها می‌توانند هم نقش تسهیل‌کننده و هم نقش مخرب در فرایند صلح ایفا کنند. تأمین مالی بدون توجه به اولویت‌های محلی می‌تواند به وابستگی و کاهش مالکیت بومی منجر شود، در حالی که رسانه‌های جانبدار می‌توانند جنگ روایت‌ها را تشدید کنند و فضای اجتماعی صلح را تضعیف نمایند (McDonald & Bendahmane, 1987: 7-12). برخی دیگر از مباحث نظری در این حوزه نشان می‌دهند که اگرچه دیپلماسی چند سطحی به عنوان چارچوبی جامع در مطالعات صلح مورد توجه قرار گرفته، اما بخش قابل توجهی از پژوهش‌ها یا بر یک مسیر خاص تمرکز کرده‌اند یا به توصیف مسیرها بسنده نموده‌اند. تحلیل عمیق تعامل میان مسیرهای دیپلماسی و بررسی شرایط هم‌افزایی یا ناهماهنگی آنها همچنان با خلأ نظری و تحلیلی مواجه است. این مقاله در تلاش است با تمرکز بر این خلأ، فهمی منسجم‌تر از دیپلماسی چند سطحی در چارچوب مطالعات صلح و حل منازعه برای مخاطب ایرانی ارائه دهد.

دیپلماسی چند سطحی به لحاظ نظری بر این فرض اساسی استوار است که منازعه و صلح فقط پدیده‌هایی سیاسی یا امنیتی نیستند، بلکه در شبکه‌ای از روابط ژئوپلیتیکی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و هنجاری ریشه دارند. از این رو، هرگونه تلاش برای حل منازعه باید این شبکه پیچیده را در نظر گیرد و به کنشگران و سطوح مختلفی که در بازتولید یا کاهش خشونت نقش دارند، توجه کند. در این چارچوب، مفهوم مسیر به جای سطح یا کنشگر به کار می‌رود تا بر منطق کارکردی و نقش‌های متفاوت در فرایند صلح تأکید شود. دیپلماسی چند سطحی به شکل یک چارچوب تحلیلی، صلح را نتیجه تعامل و تلاقی هم‌زمان چند مسیر می‌داند که هر یک منطق عمل، منابع قدرت و افق زمانی خاص خود را دارند. مسیر رسمی دیپلماسی به طور مشخص بر قدرت حقوقی و سیاسی دولت‌ها استوار است و توانایی تولید توافقات الزام‌آور را دارد، اما در عین حال به شدت به محاسبات قدرت و ملاحظات سیاسی وابسته است. در مقابل، مسیرهای غیر رسمی بر اعتمادسازی، تغییر نگرش‌ها و بازسازی روابط اجتماعی تمرکز دارند، اما اغلب فاقد ابزارهای اجرایی الزام‌آور هستند. چستی تحلیلی دیپلماسی چند سطحی دقیقاً در همین تنش میان قدرت و

مشروعیت، سرعت و پایداری و سیاست و جامعه پنهان است. این رویکرد تلاش می‌کند نشان دهد که هیچ‌یک از مسیرهای دیپلماسی به تنهایی قادر به مدیریت تمام ابعاد منازعه نیستند و تنها از طریق ترکیب و هماهنگی آنها می‌توان به صلحی پایدار دست یافت. از منظر سیستمی، هر مسیر را می‌توان به‌عنوان یک زیرسیستم در نظام بزرگ‌تر صلح در نظر گرفت که کارکرد آن تنها در ارتباط با سایر زیرسیستم‌ها مفهوم پیدا می‌کند (Autesserre, 2014: 1-14).

در این چارچوب، مسیرهای صلح سازی سلسله مراتبی یا رقیب یکدیگر نیستند بلکه مکمل همدیگر بوده و می‌توانند به تنهایی نیز عمل کنند. بعضی مسیرها نقش هموارکننده، برخی نقش حمایتی و برخی نقش هنجارساز ایفا می‌کنند. نادیده گرفتن هر یک از این مسیرها، به‌ویژه در منازعات پیچیده، می‌تواند موجب ایجاد کاستی‌هایی شود که فرایند صلح را خدشه‌دار و ناپایدار می‌سازد. از این رو، دیپلماسی چند سطحی بیش از آنکه یک نسخه اجرایی واحد ارائه دهد، چارچوبی تحلیلی برای فهم پویایی‌های صلح و منازعه فراهم می‌کند. از منظر مطالعات صلح و حل منازعه، اهمیت این چارچوب در آن است که امکان پیوند میان سطوح خرد، میانه و کلان منازعه را فراهم می‌سازد و توجه را از توافقات سیاسی صرف به فرایندهای اجتماعی عمیق‌تر معطوف می‌کند. در ادامه مقاله، مسیرهای دیپلماسی تحلیل می‌شوند تا نشان داده شود که هر مسیر چه نقشی در فرایند صلح ایفا می‌کند، چه مزایا و محدودیت‌هایی دارد و چگونه می‌تواند در تعامل با سایر مسیرها به موفقیت یا شکست حل منازعه منجر شود (Galtung, 1996: 9-20).

مسیرهای صلح و حل منازعه

مسیر ۱؛ دیپلماسی رسمی؛ بازیگری دولت‌ها

مسیر رسمی دیپلماسی، که عمدتاً توسط دولت‌ها، نهادهای بین‌المللی و نمایندگان رسمی آنها دنبال می‌شود، همچنان یکی از محوری‌ترین و اصلی‌ترین مسیرها در فرایندهای صلح‌سازی و حل منازعه به شمار می‌رود. این مسیر از منظر حقوقی و سیاسی، واجد بالاترین سطح مشروعیت و جدیت رسمی است و توانایی تولید و اجرای توافقات الزام‌آور، آتش‌بس‌ها و چارچوب‌های نهادی برای پایان دادن به خشونت در یک فرایند بحرانی را دارد. در بسیاری از منازعات، آغاز رسمی فرایند صلح بدون حضور این مسیر عملاً غیر ممکن است، زیرا فقط کنشگران و بازیگرانی که از قدرت تصمیم‌گیری در سطح حاکمیتی برخوردار هستند، قادر به اعمال تغییرات ساختاری در نظام سیاسی و امنیتی هستند (Diamond & McDonald, 1996: 45-49). با این حال، تمرکز انحصاری بر مسیر رسمی دیپلماسی، محدودیت‌های جدی به همراه دارد. منطق و کارکرد

عمل این مسیر به طور مشخص متأثر از محاسبات قدرت، ملاحظات امنیتی و ژئوپلیتیکی و استراتژیکی و فشارهای داخلی و بین‌المللی است (Lederach, 1997: 60-61).

چنین شرایطی سبب می‌شود که مذاکرات رسمی بیش از آنکه به ریشه‌های اجتماعی و روانی منازعه بپردازند، بر مدیریت بحران و کنترل خشونت متمرکز شوند. از این منظر، مسیر رسمی اغلب قادر به تولید صلح منفی است؛ صلحی که اگرچه خشونت آشکار را متوقف می‌کند، اما الزاماً به بازسازی روابط اجتماعی و حل تضادهای عمیق منجر نمی‌شود اما ممکن است در ایجاد یک فرایند بسیار جدی بوده و موفقیت‌آمیز نیز عمل کند (Autesserre, 2014: 51-60).

در چارچوب دیپلماسی چند سطحی، مسیر اول به تعاملات رسمی میان دولت‌ها و نهادهای دارای مشروعیت حقوقی اشاره دارد که در قالب مذاکرات دیپلماتیک، توافقنامه‌های صلح، معاهدات بین‌المللی، قطعنامه‌ها، ترتیبات آتش‌بس و ساز و کارهای نظارتی شکل می‌گیرد. این مسیر به لحاظ نظری بر اقتدار دولت، ظرفیت حکمرانی، مسئولیت حقوقی و امکان اعمال قدرت اجرایی استوار است و در سنت کلاسیک روابط بین‌الملل، برای دهه‌ها به‌عنوان مسیر اصلی دیپلماسی تلقی می‌شد. در این سطح، دولت‌ها قادرند تعهدات الزام‌آور ایجاد کنند، منابع عمومی را بسیج نمایند، ترتیبات امنیتی و حقوقی را طراحی کنند و نهادهای لازم برای اجرای توافق را به وجود آورند. به همین سبب مسیر اول معمولاً نقشی تعیین‌کننده در رسمی‌سازی و نهادینه کردن صلح دارد.

در منازعات پیچیده معاصر که شاخصی چند علتی و چند بازیگری دارند، محدودیت‌های این مسیر آشکار شده است. دیپلماسی رسمی اغلب به سطح نخبگان سیاسی محدود می‌ماند و اگر با سایر مسیرهای دیپلماسی همراه نشود، توان مدیریت ابعاد اجتماعی، روانی و فرهنگی منازعه را ندارد. در واقع، توافقی‌های رسمی بدون ایجاد اعتماد اجتماعی، بدون تغییر روایت‌های خصمانه و بدون مشارکت بازیگران غیر دولتی، می‌توانند به متونی حقوقی تبدیل شوند که در عمل از سوی جامعه پشتیبانی نمی‌شوند. از این منظر، مسیر اول به رغم داشتن ظرفیت تثبیت حقوقی صلح، از ایجاد زمینه‌های اجتماعی و هویتی برای تداوم و تعمیق صلح ناتوان است (McDonald, 2012: 67-68). نمونه‌های بین‌المللی این محدودیت را به روشنی نشان می‌دهند. در مورد مذاکرات اسلو میان اسرائیل و سازمان آزادی‌بخش فلسطین، اگرچه توافق رسمی در سال ۱۹۹۳ به‌عنوان نقطه عطفی در دیپلماسی خاورمیانه ثبت شد، اما اجرای آن به دلیل ضعف اعتماد اجتماعی، نیات ژئوپلیتیکی متفاوت، تداوم روایت‌های خصمانه و فقدان همراهی مؤثر با مسیرهای جامعه مدنی و رسانه‌ای، به صلح پایدار منجر نشد. این تجربه نشان می‌دهد که حتی زمانی که مسیر اول موفق به تولید

توافق می‌شود، بدون پیوند با مسیرهای مکمل می‌تواند شکننده باقی می‌ماند. در مقابل، توافق «جمعه‌نیک» در ایرلند شمالی نمونه‌ای است که در آن مسیر رسمی توانست با طراحی ترتیبات نهادی فراگیر، از جمله ساز و کارهای قدرت اشتراکی و تضمین‌های حقوقی، چارچوبی برای کاهش خشونت فراهم کند؛ هرچند در این مورد نیز موفقیت نهایی وابسته به پشتیبانی اجتماعی و تعامل مستمر سایر مسیرها بود (Ricigliano, 2012: 41-55). بنابراین، مزیت اصلی مسیر اول در قدرت حقوقی، ظرفیت نهادی و توان اجرای تصمیمات نهفته است، اما محدودیت بنیادین آن، تمرکز بر سطح دولت و ناتوانی نسبی در مدیریت ریشه‌های اجتماعی و هویتی منازعه است. مسیر سطح یک زمانی می‌تواند به حل پایدار منازعه کمک کند که درون یک شبکه چند سطحی از کنشگران قرار گیرد و با افزایش آگاهی سیستماتیک نسبت به نقش و محدودیت‌های خود عمل کند. در تجربه توافق صلح کلمبیا، مسیر رسمی توانست چارچوبی حقوقی برای پایان دادن به دهه‌ها درگیری مسلحانه فراهم آورد. دولت و گروه شورشی از طریق مذاکرات رسمی به توافقی دست یافتند که شامل اصلاحات نهادی، خلع سلاح و ادغام سیاسی بود (Richani, 2013). با این حال، شکندگی اولیه این توافق نشان داد که بدون حمایت اجتماعی، اعتماد عمومی و مشارکت سایر مسیرهای دیپلماسی، حتی جامع‌ترین توافقات رسمی نیز در معرض فرسایش قرار دارند. این تجربه به خوبی نشان می‌دهد که مسیر رسمی، اگرچه ضروری است، اما به تنهایی برای تحقق صلح پایدار کافی نیست و نیازمند تعامل مستمر با مسیرهای غیر رسمی است.

مسیر ۲: دیپلماسی غیر رسمی نخبگانی؛ گامی برای اعتمادسازی

مسیر دوم به تعاملات غیر رسمی میان نخبگان فکری، دانشگاهیان، دیپلمات‌های سابق، کارشناسان سیاست خارجی و میانجیگران حرفه‌ای اشاره دارد؛ کنشگرانی که خارج از ساختار رسمی دولت‌ها عمل کرده اما به دلیل دانش، تجربه یا نزدیکی غیر رسمی به مراکز تصمیم‌گیری، قادر هستند در شکل‌دهی به فرایندهای صلح نقش‌آفرینی کنند. از منظر تئوریک، مسیر دوم بر ایجاد فضایی کم‌هزینه، غیر الزام‌آور و انعطاف‌پذیر برای گفتگو استوار است؛ فضایی که در آن طرف‌های منازعه می‌توانند بدون فشار افکار عمومی، تعهدات حقوقی یا ملاحظات حیثیتی، گزینه‌های حساس را بررسی کنند و سوءبرداشت‌ها را کاهش دهند و ذهن و زبان مشترک پیدا کنند. این مسیر به‌ویژه در شرایطی اهمیت می‌یابد که تماس‌های مستقیم و مذاکره رسمی، یا ممنوع یا تابو است یا از نظر سیاسی پرهزینه می‌شود. به لحاظ عملی، مسیر دوم اغلب به‌عنوان محرک و قوت‌دهنده مسیر رسمی عمل می‌کند. بسیاری از ایده‌ها، مفاهیم، فرمول‌بندی‌ها و حتی خطوط کلی

توافق‌هایی که بعدها در مذاکرات رسمی ظاهر می‌شوند، ابتدا در چارچوب گفتگوهای غیر رسمیِ نخبگانی شکل می‌گیرند.

نمونه شاخص این روند، گفتگوهای محرمانه‌ای است که با میانجیگری نروژ میان نمایندگان اسرائیلی و فلسطینی برگزار شد و به مذاکرات اسلو انجامید. در این فرایند، فضای غیر رسمی امکان عبور از خطوط قرمز اولیه و آزمون مصالحه‌های سیاسی را فراهم کرد؛ امری که در چارچوب دیپلماسی رسمی به سادگی ممکن نبود. نمونه دیگر، تجربه ایرلند شمالی است که در آن شبکه‌ای از دانشگاهیان، فعالان صلح و میانجیگران غیر رسمی پیش از توافق رسمی، بستر فکری و روانی گفتگو را فراهم کردند. این تعاملات به رسمیت شناختن متقابل هویت‌ها کمک کرد و در نهایت مسیر را برای مذاکرات رسمی هموار ساخت.

مزیت اصلی مسیر دوم در انعطاف‌پذیری، خلاقیت و کاهش هزینه سیاسی نهفته است. با این حال، محدودیت اساسی آن فقدان ضمانت اجرایی و وابستگی نهایی به پذیرش دولت‌ها است. افزون بر این، اگر ترکیب شرکت‌کنندگان محدود یا غیر نماینده باشد، این مسیر ممکن است با انتقاد مشروعیت مواجه شود یا نتواند به سطح جامعه منتقل گردد. به نظر نگارندگان، مسیر دوم زمانی بیشترین اثرگذاری را دارد که خروجی‌های آن به طور آگاهانه به مسیر رسمی منتقل شود و در عین حال، از طریق ارتباط با مسیرهای اجتماعی و رسانه‌ای، به سطح جامعه نیز تسری یابد. با این حال، این مسیر نیز محدودیت‌های خاص خود را دارد. نبود قدرت اجرایی و الزام‌آور، یکی از مهم‌ترین نقاط ضعف آن است. دستاوردهای این مسیر تنها زمانی می‌توانند به تغییرات ملموس منجر شوند که به طور مؤثر به مسیر رسمی منتقل شوند و مسیر رسمی نیز به آنها اهمیت بدهد. تجربه گفتگوهای غیر رسمی پیش از توافقات اسلو نشان داد که اگرچه این مسیر توانست زمینه‌های اولیه تفاهم را فراهم کند، اما عدم نهادینه‌سازی یافته‌های آن در ساختارهای رسمی، در نهایت به شکنندگی دستاوردهای صلح انجامید. این مسئله اهمیت هماهنگی میان مسیر رسمی و غیر رسمی را برجسته می‌سازد.

مسیر ۳: دیپلماسی اقتصادی و اجتماعی؛ کاهش منازعات ساختاری

از منظر تئوریک، این مسیر بر اصل وابستگی متقابل و هزینه فایده منازعه بنیان نهاده شده است؛ به این معنا که هرچه منافع اقتصادی بازیگران به ثبات و همکاری وابسته‌تر شود، انگیزه بازگشت به خشونت کاهش می‌یابد. در این چارچوب، اقتصاد نه تنها پیامد صلح، بلکه یکی از ابزارهای فعال صلح‌سازی تلقی می‌شود. این رویکرد به‌ویژه در نظریه‌های لیبرال روابط بین‌الملل و مطالعات صلح، به‌عنوان ساز و کاری برای مهار منازعه از طریق ایجاد منافع ملموس برای طرفین مطرح شده است (Collier et al., 2003: 53-67). در

سطح عملی، این مسیر از طریق پروژه‌های مشترک اقتصادی، بازسازی پسا صلح، ایجاد اشتغال، ادغام بازارها و مشارکت بخش خصوصی در توسعه عمل می‌کند.

نمونه کلاسیک بین‌المللی این مسیر، تجربه اروپای پس از جنگ جهانی دوم است. جامعه زغال‌سنگ و فولاد اروپا با هدف قرار دادن صنایع کلیدی جنگ، همکاری اقتصادی را به ابزاری برای غیر ممکن سازی جنگ میان رقبای تاریخی تبدیل کرد. این ابتکار نه تنها به کاهش احتمال درگیری نظامی انجامید، بلکه پایه‌های نهادی اتحادیه اروپا را نیز بنا نهاد و نمونه‌ای از صلح ساختاری مبتنی بر اقتصاد را ارائه داد. نمونه‌های دیگر را می‌توان در فرایندهای بازسازی پسا صلح در آمریکای لاتین و برخی کشورهای آفریقایی مشاهده کرد، جایی که ادغام اقتصادی جنگجویان سابق و ایجاد فرصت‌های معیشتی، نقشی کلیدی در کاهش بازگشت به خشونت ایفا کرده است. این تجربه‌ها نشان می‌دهد که این مسیر، اگر با عدالت اجتماعی و نظارت نهادی همراه شود، می‌تواند یکی از ستون‌های پایداری صلح باشد (Collier et al., 2003:53-67). مسیر اقتصادی دیپلماسی بر این فرض استوار است که منازعه نه تنها پدیده‌ای سیاسی، بلکه محصول نابرابری‌ها، محرومیت‌ها و ساختارهای اقتصادی ناعادلانه و ناسالم است. از این رو، تقویت همکاری‌های اقتصادی، ایجاد سازمان‌های اقتصادی، ایجاد فرصت‌های معیشتی و بازسازی زیرساخت‌ها و حتی رفع تحریم‌های اقتصادی می‌تواند به کاهش انگیزه‌های خشونت‌آمیز کمک کند. این مسیر اغلب از طریق سرمایه‌گذاری، تجارت و پروژه‌های توسعه‌ای دنبال می‌شود و به‌خصوص نقش آن در مرحله پسا منازعه برجسته است (Haynes, 2007: 45-57).

در بوسنی پس از توافق دیتون، تلاش برای بازسازی اقتصادی به‌عنوان یکی از ابزارهای تثبیت صلح به کار گرفته شد. اگرچه این اقدامات در کاهش فوری تنش‌ها مؤثر بودند، اما نابرابری‌های منطقه‌ای و ضعف هماهنگی با سایر مسیرهای دیپلماسی سبب شد که برخی شکاف‌های اجتماعی میان بوسنیایی‌ها، صرب‌ها و کروات‌ها همچنان پابرجا بمانند. این تجربه نشان می‌دهد که مسیر اقتصادی، در صورت عدم پیوند با مسیرهای اجتماعی و سیاسی، ممکن است به بازتولید نارضایتی‌های جدید منجر شود (Wolfsfeld, 2004: 15-29).

در کنار مسیر اقتصادی، مشارکت مستقیم شهروندان، سازمان‌های مردم نهاد، گروه‌های محلی، انجمن‌های مدنی و شبکه‌های اجتماعی در فرایندهای صلح بسیار مهم است. از منظر نظری، این مسیر بر این فرض استوار است که صلح پایدار صرفاً محصول توافق نخبگان سیاسی نیست، بلکه نیازمند پذیرش اجتماعی، بازسازی روابط و ترمیم اعتماد در سطح جامعه است. در این معنا، مسیر اجتماعی حامل جنبه اجتماعی صلح

است و بر مفهوم اجتماعی فرایند صلح تأکید می‌کند؛ مفهومی که بر اساس آن، صلح زمانی دوام می‌آورد که مردم آن را پروژه‌ای متعلق به خود و نه توافقی تحمیل شده از بالا بدانند (Organization for Economic Co-operation and Development [OECD], 2011: 21-33).

در سطح عملی، مسیر سوم از طریق گفتگوهای بین اجتماعی، ابتکارهای آشتی محلی، حمایت از قربانیان، پروژه‌های اعتمادسازی و فعالیت‌های آموزشی و فرهنگی عمل می‌کند. این مسیر به‌ویژه در دوره پسا صلح اهمیت می‌یابد، زیرا می‌تواند مانع بازتولید خشونت و چرخه انتقام شود. تجربه آفریقای جنوبی نمونه‌ای برجسته در این زمینه است؛ جایی که کمیسیون حقیقت و آشتی با مشارکت گسترده قربانیان، شاهدان و نهادهای مدنی، امکان مواجهه جامعه با گذشته خشونت‌بار را فراهم کرد و به بازسازی رابطه میان گروه‌های اجتماعی کمک نمود. این فرایند نشان داد که بدون پرداختن به زخم‌های اجتماعی و بدون شنیده شدن صدای قربانیان، حتی انتقال موفق قدرت سیاسی نیز نمی‌تواند به آشتی پایدار منجر شود (Palmiano, 2019: 10-16). نمونه دیگری از نقش مسیر سوم را می‌توان در فرایند صلح ایرلند شمالی مشاهده کرد، جایی که مشارکت اجتماعی، رأی‌گیری عمومی و گفتگوهای بین اجتماعی نقش مهمی در مشروعیت‌بخشی به توافق و کاهش خشونت ایفا کردند.

یکی از مزیت‌های این مسیر آن است که صلح را از سطح توافق سیاسی به سطح زندگی روزمره منتقل می‌کند و برای کنشگران مختلف، از نخبگان سیاسی تا فعالان اقتصادی و جوامع محلی، انگیزه‌های ملموس برای حفظ ثبات ایجاد می‌نماید. در عین حال، محدودیت‌های جدی نیز وجود دارد؛ از جمله خطر بازتولید نابرابری، تمرکز منافع اقتصادی در دست گروه‌های خاص، فساد در پروژه‌های بازسازی و تبدیل صلح به پروژه‌ای نخبگانی که گروه‌های حاشیه‌ای را نادیده می‌گیرد. در چنین شرایطی، اگر با دقت عمل نشود اقتصاد می‌تواند به جای کاهش منازعه، به منع جدیدی از نارضایتی و بی‌ثباتی تبدیل شود (Appleby, 2000: 3-12). از دیگر مزیت‌های این مسیر افزایش مشروعیت صلح، تعمیق اعتماد متقابل و دسترسی به سطوح محلی است که دولت‌ها اغلب نفوذ محدودی در آن دارند (Collier et al., 2003: 53-67). در مقابل، از جمله محدودیت‌های این مسیر شامل پراکندگی کنشگران، کمبود منابع و خطر عدم هماهنگی با سایر مسیرها است؛ به گونه‌ای که بدون چارچوب هماهنگ‌کننده، تلاش‌های مدنی ممکن است اثرگذاری محدود یا حتی متعارض پیدا کند. در منطق تحلیلی مقاله حاضر، مسیر سوم به طور مستقیم با شاخص‌هایی مانند کاهش خشونت، افزایش اعتماد متقابل و تداوم همکاری پس از صلح مرتبط است و نقش آن در موفقیت فرایند حل منازعه، وابسته به میزان هماهنگی آن با مسیرهای رسمی، رسانه‌ای و نهادی است. مسیر

اجتماعی که بر مشارکت شهروندان و ابتکارات مردمی تمرکز دارد، نقش مهمی در انسانی‌سازی فرایند صلح ایفا می‌کند (Lederach, 2005: 157-165). این مسیر با ایجاد تماس‌های مستقیم میان جوامع درگیر، می‌تواند کلیشه‌ها و دشمن‌سازی‌ها را کاهش دهد و زمینه را برای آشتی اجتماعی فراهم سازد. تجربه ایرلند شمالی نشان داد که مشارکت فعال جامعه مدنی و شهروندان در کنار مذاکرات رسمی، نقش تعیین‌کننده‌ای در پایداری صلح داشته است.

مسیر ۴: دیپلماسی علمی؛ نهادینه‌سازی صلح و حل منازعه

چهارمین مسیر دیپلماسی چند سطحی به نقش دانشگاه‌ها، مراکز پژوهشی، نهادهای آموزشی، برنامه‌های تربیت میانجی و فعالیت‌های ظرفیت‌سازی و تربیتی در فرایندهای صلح و حل منازعه اشاره دارد. این مسیر بر این فرض استوار است که منازعه تنها حاصل تضاد منافع مادی نیست، بلکه ریشه در ساختارهای ذهنی، مؤلفه‌های شناختی، روایت‌های تاریخی، الگوهای هویتی و کمبود مهارت‌های تخصصی و نهادی برای فهم و مدیریت تعارض‌ها دارد. بنابراین، تغییر پایدار در مسیر منازعه مستلزم تولید دانش، اصلاح نگرش‌ها و گفت‌وگوها و تقویت توانمندی‌های علمی و شناختی در سطوح فردی و نهادی است. این مسیر بیش از آنکه بر نتایج فوری تمرکز داشته باشد، بر صلح به مثابه فرایندی بلند مدت و نسلی تأکید می‌کند چرا که آموزش و تربیت یک فرایند تدریجی و زمان‌بر است (McDonald, 2012: 67-68). در سطح عملی، این مسیر از طریق پژوهش‌های تحلیلی درباره ریشه‌های منازعه، شناسایی بازیگران و ذی‌نفعان، ارزیابی سیاست‌های صلح، آموزش مهارت‌های مذاکره و میانجیگری و نهادینه کردن یادگیری سازمانی عمل می‌کند.

نمونه‌های بین‌المللی نشان می‌دهد که بدون این مسیر، اجرای صلح اغلب دچار ضعف ساختاری و گفت‌وگویی می‌شود. در بالکان پس از توافق دیتون، اجرای صلح صرفاً به آتش‌بس محدود نماند، بلکه شامل بازسازی نهادهای سیاسی، اصلاحات حقوقی، برگزاری انتخابات، بازگشت آوارگان و تضمین حقوق بشر بود؛ اموری که بدون پژوهش‌های نهادی، آموزش مدیران و ظرفیت‌سازی اداری امکان‌پذیر نبود (Paris, 2004: 133-145). همچنین در بسیاری از مأموریت‌های سازمان ملل، برنامه‌های آموزش پلیس، قضات و مدیران محلی به عنوان بخشی از راهبرد صلح پایدار طراحی شد. این تجربه‌ها نشان می‌دهد که مسیر چهارم اگرچه کم‌سر و صدا و تدریجی است، اما در غیاب آن، صلح فاقد زیرساخت دانشی و نهادی لازم برای بقا خواهد بود. مسیر آموزشی و دانشی دیپلماسی بر این فرض استوار است که صلح پایدار، بیش از آنکه محصول توافقات سیاسی، اقتصادی و یا دیگر توافقات باشد، نتیجه تحول تدریجی و آهسته در نگرش‌ها، ارزش‌ها، هنجارها و الگوهای فکری جوامع درگیر در منازعه است. این مسیر از طریق نظام‌های آموزشی، مراکز

پژوهشی، برنامه‌های تربیت مربی صلح و تولید دانش بومی و ملی درباره حل منازعه عمل می‌کند و افق زمانی آن معمولاً بلند مدت است. نقش اصلی این مسیر، فراهم‌سازی زیرساخت‌های فکری و هنجاری برای پذیرش صلح و کاهش مشروعیت خشونت و بحران در ذهنیت جمعی است. یکی از مزایای مهم این مسیر، توانایی آن در تأثیرگذاری عمیق مستقیم و غیر مستقیم بر منازعه است. آموزش صلح می‌تواند روایت‌های غالب خشونت‌محور را به چالش بکشد، تاریخ منازعه را از منظر چندگانه تفسیر کند و مهارت‌های گفتگو و حل مسالمت‌آمیز اختلاف را در نسل‌های جدید تثبیت سازد. در تجربه آفریقای جنوبی، اصلاح محتوای آموزشی و گنجاندن مفاهیم آشتی و عدالت انتقالی در برنامه‌های درسی، نقش مهمی در کاهش بازتولید خصومت‌های نژادی ایفا کرد (Autesserre, 2014: 61-72).

مزیت اصلی این مسیر آن است که کیفیت تصمیم‌گیری در سایر مسیرها را افزایش می‌دهد و مانع تکرار خطاهای پیشین می‌شود. با این حال، محدودیت آن در تدریجی بودن اثرگذاری و فاصله بالقوه میان تولید دانش و نیازهای فوری میدان منازعه نهفته است؛ به‌ویژه زمانی که یافته‌های پژوهشی به سیاست‌گذاری عملی ترجمه نشوند (Lederach et al., 2007: 9-17). از دیگر محدودیت‌های این مسیر می‌توان به ماهیت تدریجی و غیر قابل سنجش کوتاه مدت آن اشاره کرد. در بسیاری از فرایندهای صلح، فشار برای دستیابی به نتایج فوری سبب می‌شود که مسیر علمی و آموزشی به حاشیه رانده شود یا به‌عنوان اقدامی نمادین تلقی گردد. علاوه بر این، اگر این مسیر با سایر مسیرهای دیپلماسی هماهنگ نباشد، ممکن است پیام‌های متناقضی به جامعه منتقل کند؛ برای مثال، آموزش صلح در شرایطی که رفتار بازیگران رسمی همچنان مبتنی بر تهدید و طردشگی باشد، می‌تواند به بی‌اعتمادی عمومی نسبت به گفت‌وگو صلح منجر شود.

مسیر ۵: کنشگری مدنی؛ حمایت مردمی از صلح و حل منازعه

این مسیر به نقش کنشگران مدنی، انجمن‌های علمی، شبکه‌های حمایت‌گری، گروه‌های حقوق بشری، سازمان‌های مدافع قربانیان و جنبش‌های اجتماعی در فرایند صلح اشاره دارد. این مسیر بر مفهوم پاسخگویی و عدالت مبتنی است و بر این نکته تأکید می‌کند که صلح پایدار نباید صرفاً به توقف خشونت محدود شود، بلکه باید به مطالبات قربانیان، حافظه جمعی و مسئولیت‌پذیری عاملان خشونت نیز بپردازد. کنشگری مدنی در این چارچوب نقشی تعدیل‌کننده دارد: از یک سو مانع عادی‌سازی خشونت و فراموشی قربانیان می‌شود و از سوی دیگر، فشار اجتماعی برای اصلاحات نهادی و اخلاقی ایجاد می‌کند. در عمل، این مسیر از طریق مستندسازی نقض حقوق بشر، مطالبه عدالت انتقالی، بسیج افکار عمومی، نظارت بر اجرای توافقات و فشار بر دولت‌ها و گروه‌های مسلح عمل می‌کند.

مسیر کنشگری مدنی، بر فعالیت گروه‌ها و شبکه‌هایی متمرکز است که با هدف تأثیرگذاری بر افکار عمومی، نخبگان سیاسی و دستور کارهای سیاستی، به صورت فعالانه وارد فرایند منازعه می‌شوند. این مسیر می‌تواند از طریق کمپین‌های حقوق بشری، جنبش‌های اجتماعی، یا ابتکارات مردمی برای عدالت و پاسخگویی عمل کند. نقش محوری این مسیر، ایجاد فشار اجتماعی برای تغییر رفتار بازیگران قدرتمند و برجسته‌سازی مطالبات مغفول مانده است. مزیت اصلی مسیر کنشگری در توانایی آن برای شکستن سکوت و جلوگیری از عادی‌سازی خشونت نهفته است. در بسیاری از منازعات، کنشگران اجتماعی توانسته‌اند با افشای نقض حقوق بشر یا برجسته‌سازی رنج قربانیان، هزینه‌های سیاسی ادامه خشونت را افزایش دهند. تجربه جنبش‌های اجتماعی در شیلی نشان داد که چگونه فشار مداوم جامعه مدنی می‌تواند زمینه را برای گذار مسالمت‌آمیز و اصلاحات ساختاری سیاسی و اقتصادی فراهم کند. این مسیر با خطراتی نیز همراه است. کنشگری در صورت فقدان راهبرد و هماهنگی با سایر مسیرها، می‌تواند به تشدید قطبی‌سازی و سخت‌تر شدن مواضع طرف‌های درگیر منجر شود. زبان تقابلی، اگرچه در بسیج اولیه مؤثر است، اما در مراحل حساس مذاکره ممکن است فضای مصالحه را محدود کند. از این رو، نقش این مسیر در چارچوب دیپلماسی چند سطحی زمانی سازنده خواهد بود که میان فشار اجتماعی و امکان گفتگو تعادل برقرار شود (Anderson, 1999: 1-11).

نمونه شاخص این مسیر، تجربه آفریقای جنوبی است؛ جایی که فشار و مطالبه‌گری جامعه مدنی و گروه‌های مدافع حقوق بشر نقش مهمی در شکل‌گیری کمیسیون حقیقت و آشتی ایفا کرد. این کمیسیون نه تنها به عنوان ساز و کاری برای مواجهه با گذشته، بلکه به عنوان پاسخی به مطالبات اخلاقی جامعه شکل گرفت و مانع آن شد که گذار سیاسی فقط به توافقی میان نخبگان تبدیل شود. نمونه‌های مشابه را می‌توان در آمریکای لاتین، به‌ویژه در شیلی و آرژانتین، مشاهده کرد؛ جایی که کنشگری مدنی نقش کلیدی در پیگیری عدالت برای قربانیان دیکتاتوری‌ها و جلوگیری از مصونیت عاملان خشونت داشت. این تجربه‌ها نشان می‌دهد که مسیر پنجم می‌تواند مکمل صلح باشد، به شرط آنکه در تعامل سازنده با مسیرهای رسمی و نهادی عمل کند (Paffenholz, 2013: 35-49).

مزیت این مسیر آن است که صلح را از یک معامله فقط سیاسی به فرایندی اخلاقی و اجتماعی ارتقا می‌دهد و مشروعیت آن را تقویت می‌کند. با این حال، محدودیت آن در این است که اگر کنشگری به صورت حداکثری، تقابلی یا قطبی‌ساز عمل کند، می‌تواند فضای مصالحه را تنگ کرده و حتی فرایندهای صلح را مخدوش کند.

مسیر ۶: دیپلماسی دینی و معنوی؛ ظرفیت‌سازی هنجاری

مسیر ششم به نقش دین، رهبران مذهبی و نهادهای دینی در فرایندهای صلح و حل منازعه می‌پردازد. از منظر روشی، دین در بسیاری از منازعات معاصر نه تنها یک عامل فرهنگی، بلکه یک منبع الهام بخش معنوی، هویتی و اخلاقی قدرتمند است که می‌تواند هم در خدمت تشدید خشونت قرار گیرد و هم به ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به صلح تبدیل شود. دیپلماسی دینی بر ظرفیت دوم تأکید دارد و می‌کوشد از سرمایه نمادین و اخلاقی دین برای بازتعریف هنجارها، تضعیف مشروعیت خشونت و تقویت گفت‌وگو آشتی استفاده کند. در سطح عملی، رهبران مذهبی می‌توانند از طریق گفتگوهای بین ادیانی، بیانیه‌های مشترک، میانجیگری اخلاقی و استفاده از شبکه‌های مذهبی در سطح محلی نقش‌آفرینی کنند.

نمونه بین‌المللی مهم در این زمینه، تجربه منطقه میندانائو در فیلیپین است؛ جایی که منازعه‌ای طولانی با ابعاد قومی و مذهبی جریان داشت. در این منطقه، گفتگوهای بین ادیانی میان رهبران مسلمان و مسیحی و ابتکارهای مبتنی بر ایمان نقش مهمی در کاهش سوءظن، ایجاد کانال‌های ارتباطی و حمایت اجتماعی از فرایند صلح ایفا کردند. این تلاش‌ها به‌ویژه در سطح محلی مؤثر بود، جایی که نفوذ رهبران مذهبی از دولت مرکزی بیشتر بود. نمونه‌های مشابه را می‌توان در برخی ابتکارهای بین ادیانی در آفریقا و بالکان مشاهده کرد، که در آنها رهبران دینی با تأکید بر ارزش‌های مشترک اخلاقی، به کاهش تنش‌های هویتی کمک کردند (Appleby, 2000: 3-12). این تجربه‌ها نشان می‌دهد که این مسیر، در منازعاتی که دین بخشی از هویت طرفین است، می‌تواند نقشی تعیین‌کننده در تسهیل صلح ایفا کند؛ البته مشروط به آنکه با سایر مسیرها هماهنگ و از سیاسی‌سازی افراطی مصون بماند. به طور کلی مسیر دیپلماسی دینی بر نقش نهادها، رهبران و شبکه‌های مذهبی در فرایندهای صلح تمرکز دارد. دین، به‌ویژه در منازعات هویتی، می‌تواند هم منبعی برای گسترش خشونت و هم منبع قدرتمند مشروعیت‌بخشی به صلح باشد. این مسیر از طریق تأکید بر ارزش‌های اخلاقی مشترک، بخشش، آشتی و کرامت انسانی عمل می‌کند و می‌تواند به ترمیم زخم‌های عمیق روانی و اخلاقی ناشی از منازعه کمک کند (Haynes, 2007: 45-57). در تجربه رواندا، مشارکت فعال رهبران مذهبی در فرایند آشتی ملی، نقشی مهم در بازسازی اعتماد اجتماعی ایفا کرد. استفاده از زبان اخلاقی و معنوی، امکان گفتگو میان جوامعی را فراهم آورد که از منظر سیاسی به شدت دچار شکاف بودند. این مسیر به‌ویژه در جوامعی که دین نقش محوری در هویت جمعی دارد، می‌تواند مکملی مؤثر برای مسیرهای سیاسی باشد. با این حال، مسیر دینی نیز از محدودیت‌هایی برخوردار است. در صورتی که نهادهای مذهبی خود بخشی از منازعه یا قطبی‌سازی باشند، ورود آنها به فرایند صلح می‌تواند به تشدید

تنش‌ها منجر شود. علاوه بر این، فقدان هماهنگی میان رهبران مذهبی و سایر کنشگران صلح، ممکن است پیام‌های متناقضی به جامعه منتقل کند و مشروعیت فرایند صلح را تضعیف نماید (Haynes, 2007: 45-57).

مزیت اصلی این مسیر نفوذ عمیق اجتماعی آن است؛ به‌ویژه در جوامعی که اعتماد به نهادهای دولتی پایین است اما نهادهای دینی از مشروعیت بالایی برخوردارند. در عین حال، محدودیت‌های مهمی نیز از جمله خطر سیاسی شدن دین، رقابت‌های درون مذهبی و احتمال سوءاستفاده گروه‌های افراطی از زبان دینی برای مشروعیت‌بخشی به خشونت وجود دارد (Appleby, 2000: 3-12).

مسیر ۷: دیپلماسی مالی؛ اصلاحات نهادی و عدالت ترمیمی

مسیر مالی در دیپلماسی چند سطحی به نقش تأمین مالی فرایندهای صلح و نیز هماهنگ‌سازی میان مسیرهای مختلف اشاره دارد. از نگاه تئوریک، صلح یک فرایند پیچیده و پرهزینه است که بدون منابع مالی پایدار، کافی و مدیریت شده امکان تداوم ندارد. بازسازی اقتصادی، اصلاحات نهادی، آموزش، حمایت از قربانیان، فعالیت‌های رسانه‌ای و حتی گفتگوهای اجتماعی همگی نیازمند منابع مالی هستند. در این معنا، تأمین مالی نه تنها یک ابزار فنی بلکه شکلی از قدرت و جهت‌دهی به فرایند صلح محسوب می‌شود. در سطح عملی، این مسیر دو کارکرد اساسی دارد. نخست، ایجاد منابع لازم برای ادامه فعالیت‌های صلح‌سازی در سطوح مختلف؛ دوم، هماهنگ‌سازی میان بازیگران و مسیرها برای جلوگیری از هم‌گسستگی، دوباره‌کاری و تعارض برنامه‌ها.

بسیاری از ابتکارات صلح، به‌ویژه در سطوح محلی و غیر رسمی، بدون حمایت مالی پایدار قادر به ادامه فعالیت نیستند. این مسیر می‌تواند از طریق بنیادها، سازمان‌های بین‌المللی یا نهادهای خیریه عمل کند و نقش پشتیبان سایر مسیرهای دیپلماسی را ایفا نماید. مزیت این مسیر در ایجاد امکان استمرار و نهادینه‌سازی فعالیت‌های صلح‌محور است. در ایرلند شمالی، حمایت مالی از پروژه‌های جامعه‌محور و اقتصادمحور، به تثبیت دستاوردهای صلح کمک کرد. با این حال، وابستگی بیش از حد به منابع خارجی می‌تواند به تضعیف حاکمیت ملی و کاهش مشروعیت ابتکارات صلح منجر شود. از این رو، هماهنگی میان اهداف مالی و اولویت‌های بومی، یکی از چالش‌های اصلی این مسیر است.

مزیت این مسیر آن است که می‌تواند هم‌افزایی میان مسیرهای رسمی، مدنی، اقتصادی و رسانه‌ای ایجاد کند و صلح را از حالت پروژه‌های مقطعی به فرایندی پایدار تبدیل نماید. در مقابل، محدودیت‌های آن نیز قابل توجه است؛ از جمله وابستگی به اهداکنندگان خارجی، تحمیل اولویت‌های بیرونی، رقابت نهادی بر

سر منابع و خطر فساد یا سوءاستفاده از بودجه‌های بازسازی که نمونه بین‌المللی مهم این مسیر، تجربه بوسنی و هرزگوین پس از توافق دیتون است. در این مورد، اجرای صلح مستلزم هماهنگی گسترده میان دولت‌ها، سازمان‌های بین‌المللی، نهادهای غیر دولتی و اهداکنندگان بود. ایجاد ساز و کارهایی برای مدیریت و هماهنگی کمک‌های غیرنظامی نشان داد که بدون یک چارچوب هماهنگ‌کننده، حتی حجم بالای منابع مالی می‌تواند به ناکارآمدی و بی‌اعتمادی منجر شود. این تجربه به روشنی نشان می‌دهد که این مسیر نه تنها پشتیبان سایر مسیرها، بلکه حلقه اتصال آنها در یک سیستم منسجم صلح است.

مسیر ۸: دیپلماسی رسانه‌ای؛ روایت‌سازی برای صلح و حل منازعه

مسیر رسانه‌ای به نقش رسانه‌ها، ارتباطات جمعی و افکار عمومی در شکل‌دهی به فرایندهای صلح و حل منازعه اشاره دارد. از منظر نظری، منازعات معاصر تنها در میدان نظامی یا سیاسی رخ نمی‌دهند، بلکه به طور هم‌زمان در میدان روایت‌ها نیز جریان دارند. رسانه‌ها از طریق چارچوب‌بندی رویدادها، برجسته‌سازی برخی روایت‌ها و به حاشیه راندن روایت‌های دیگر، و حتی روایت‌سازی جدید، نقش تعیین‌کننده‌ای در تعریف دوست و دشمن، مشروعیت‌بخشی به خشونت یا صلح و شکل‌دهی به انتظارات اجتماعی ایفا می‌کنند (Wolfsfeld, 2004: 15-29). در این چارچوب، دیپلماسی رسانه‌ای می‌تواند یا به امنیتی‌سازی منازعه دامن بزند یا با ترویج روزنامه‌نگاری صلح، فضا را برای مصالحه و گفتگو آماده کند. در سطح عملی، این مسیر می‌تواند با اطلاع‌رسانی دقیق، کاهش شایعات و شائناژها، اعتمادسازی نسبت به طرف مقابل و ایجاد فشار اجتماعی برای اجرای توافق‌های صلح عمل کند. مزیت این مسیر سرعت و گستره اثرگذاری آن است؛ رسانه‌ها قادر هستند در مدت کوتاهی افکار عمومی را هیجانی یا آرام کنند. با این حال، همین ویژگی به محدودیت و آسیب‌پذیری آن نیز تبدیل می‌شود. رسانه‌ها می‌توانند به سادگی در خدمت قطبی‌سازی، تبلیغات سیاسی، اطلاعات نادرست و جنگ شناختی قرار گیرند و مشروعیت فرایند صلح را تضعیف کنند، به‌ویژه در جوامعی که اعتماد عمومی به رسانه‌ها پایین است یا فضای رسانه‌ای به شدت سیاسی شده است. نمونه شاخص اهمیت این مسیر، تجربه همه‌پرسی صلح در کلمبیا در سال ۲۰۱۶ است. با وجود دستیابی دولت و گروه فارک به توافق صلح، فضای رسانه‌ای و شبکه‌های اجتماعی به شدت قطبی شد و اطلاعات نادرست و روایت‌های منفی نقش مهمی در رد اولیه توافق در همه‌پرسی ایفا کردند. هرچند این توافق بعدها با اصلاحاتی به اجرا درآمد، اما این تجربه نشان داد که بدون مدیریت مسیر رسانه‌ای، حتی توافق‌های رسمی می‌توانند با مقاومت اجتماعی مواجه شوند. نمونه‌های مشابهی را می‌توان در سایر منازعات مشاهده کرد که در آنها رسانه‌ها یا به تسهیل پذیرش اجتماعی صلح کمک کرده‌اند یا به عاملی برای تداوم بی‌اعتمادی

تبدیل شده‌اند. از این رو، مسیر هشتم نقشی تعیین‌کننده در پیوند میان دیپلماسی رسمی و افکار عمومی ایفا می‌کند (Lynch & McGoldrick, 2005: 3-12).

رسانه‌ها می‌توانند با برجسته‌سازی روایت‌های انسانی، کاهش زبان نفرت و فراهم‌سازی تریبون برای صداهای میانه‌رو، به تسهیل صلح کمک کنند. در عین حال، همان رسانه‌ها قادرند با بازتولید روایت‌های خشونت‌محور، به تشدید منازعه دامن بزنند. تجربه منازعه سوریه نشان داد که فقدان هماهنگی رسانه‌ای و غلبه روایت‌های جانبدارانه، چگونه می‌تواند به تعمیق شکاف‌ها و پیچیده‌تر شدن مسیر صلح منجر شود. از این منظر، مسیر رسانه‌ای نه صرفاً ابزاری اطلاع‌رسان، بلکه یکی از میدان‌های اصلی منازعه بر سر معنا و مشروعیت است (Wolfsfeld, 2004: 15-29).

تعامل نظام‌مند مسیرهای صلح و حل منازعه

تعامل میان مسیرهای دیپلماسی را نمی‌توان فقط به‌عنوان هم‌زمانی چند کنش مستقل در نظر گرفت، بلکه باید آن را در قالب یک نظام چند لایه فهم کرد که در آن هر مسیر، هم بر سایر مسیرها اثر می‌گذارد و هم از آنها تأثیر می‌پذیرد. در این چارچوب، دیپلماسی چند سطحی نه مجموعه‌ای از ابزارهای جایگزین، بلکه شبکه‌ای از مسیرهای مکمل است که کارکرد هر یک از آنها تنها در نسبت با دیگر مسیرها معنا پیدا می‌کند. از منظر تحلیلی، موفقیت یا شکست فرایند صلح نه به قدرت مطلق یک مسیر خاص، بلکه به کیفیت پیوندها، هماهنگی‌ها و گاهی تعارض‌های میان مسیرها وابسته است. در شرایطی که مسیر رسمی دیپلماسی بدون پشتیبانی اجتماعی و هنجاری پیش برود، توافقات حاصل از آن اغلب فاقد عمق اجتماعی لازم برای پایداری هستند (Palmiano, 2019: 10-16).

این وضعیت زمانی تشدید می‌شود که مسیرهای غیر رسمی، از جمله مسیرهای نخبگانی، اجتماعی یا آموزشی، به طور ساختاری از فرایند تصمیم‌گیری کنار گذاشته شوند. در چنین حالتی، شکافی میان سطح نخبگان و جامعه شکل می‌گیرد که می‌تواند به مقاومت اجتماعی در برابر صلح یا حتی بازگشت به خشونت منجر شود. این پدیده را می‌توان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مکانیسم‌های تضعیف صلح در چارچوب دیپلماسی چند سطحی تحلیل کرد.

در مقابل، زمانی که مسیرهای مختلف دیپلماسی در یک چارچوب هماهنگ عمل می‌کنند، نوعی هماهنگی سیستمی شکل می‌گیرد که اثرات آن فراتر از جمع ساده دستاوردهای هر مسیر است. برای مثال، زمانی که گفتگوهای غیر رسمی نخبگانی بتوانند یافته‌ها و تفاهم‌های اولیه را به مذاکرات رسمی منتقل کنند، مسیر رسمی از نظر محتوایی غنی‌تر و از نظر اجتماعی مشروع‌تر می‌شود. به طور هم‌زمان، مسیرهای آموزشی و

رسانه‌ای می‌توانند با بازتاب این فرایند به زبان عمومی، فضای اجتماعی مساعدتری برای پذیرش مصالحه فراهم آورند. این هم‌زمانی و هماهنگی، احتمال نهادینه شدن صلح را به طور معناداری افزایش می‌دهد. با این حال، دیپلماسی چند سطحی همواره با خطر ناهماهنگی و حتی تعارض میان مسیرها مواجه است. یکی از چالش‌های اصلی، فقدان ساز و کارهای ارتباطی مؤثر میان کنشگران مسیرهای مختلف است. در بسیاری از موارد، کنشگران مسیرهای غیر رسمی از محتوای واقعی مذاکرات رسمی بی‌اطلاع هستند و این وضعیت می‌تواند به تولید پیام‌های متناقض منجر شود؛ پیام‌هایی که نه تنها اعتماد عمومی را تقویت نمی‌کنند، بلکه موجب سردرگمی و بی‌اعتمادی می‌شوند. از منظر سیستمی، چنین ناهماهنگی‌هایی به منزله اختلال در جریان اطلاعات و کاهش کارایی کل نظام صلح است (Diamond & McDonald, 1996: 89-94).

مسئله مهم دیگر، رقابت پنهان و آشکار میان مسیرها بر سر مشروعیت و اثرگذاری است. برخی مقامات و کنشگران رسمی، مسیرهای غیر رسمی را تهدیدی برای اقتدار خود تلقی می‌کنند و در نتیجه تلاش می‌کنند آنها را به حاشیه برانند. در مقابل، برخی کنشگران غیر رسمی نیز ممکن است با اتخاذ رویکردی خصمانه، فضای لازم برای گفتگو و مصالحه را محدود کنند. این رقابت، اگر مدیریت نشود، می‌تواند به قطبی‌سازی فرایند صلح و کاهش امکان هم‌افزایی منجر شود. از این رو، دیپلماسی چند سطحی نیازمند نوعی حکمرانی یا مدیریت صلح است که بتواند تعامل میان مسیرها را تنظیم و هدایت کند (Diamond & McDonald, 1996: 89-94). در چارچوب مطالعات صلح و حل منازعه، اهمیت این تحلیل سیستمی در آن است که صلح را نه به عنوان یک نقطه پایان، بلکه به مثابه فرایندی متمرکز و مستمر در نظر می‌گیرد. هر مسیر دیپلماسی، بسته به مرحله منازعه، می‌تواند نقش پررنگ‌تر یا کم‌رنگ‌تری ایفا کند. در مراحل اولیه، مسیرهای غیر رسمی و آموزشی ممکن است زمینه‌ساز تغییر نگرش‌ها باشند، در حالی که در مراحل توافق و اجرا، مسیر رسمی و مالی نقش محوری‌تری می‌یابند. نادیده گرفتن این پویایی زمانی، یکی از دلایل اصلی شکست راهبردهای صلح مبتنی بر یک مسیر واحد است. از منظر تحلیلی، می‌توان دیپلماسی چند سطحی را به عنوان تلاشی برای پر کردن شکاف میان صلح نخبگانی و صلح اجتماعی در نظر گرفت. این چارچوب با تأکید بر مسیرهای متنوع، امکان پیوند میان سطوح خرد، میانه و کلان منازعه را فراهم می‌سازد و از تقلیل صلح به یک توافق سیاسی صرف جلوگیری می‌کند. در عین حال، این رویکرد نشان می‌دهد که بدون طراحی آگاهانه و هماهنگ، تعدد مسیرها نه تنها مزیت نیست، بلکه می‌تواند به منبعی برای بی‌ثباتی تبدیل شود (Lederach, 2005: 157-165).

جدول شماره ۱- مقایسه ای مسیرهای چند سطحی ایجاد صلح و حل منازعه

مسیرها و بازیگران	کارکرد	مزیت‌ها	محدودیت‌ها	نمونه‌های عملی
مسیر ۱ دولت‌ها و مقامات رسمی	۱. تولید و اجرای توافقات الزام‌آور، معاهدات، قطعنامه‌ها و آتش‌بس‌ها ۲. ایجاد و طراحی ترتیبات و چارچوب‌های نهادی، امنیتی و حقوقی ۳. اعمال تغییرات ساختاری در نظام سیاسی و امنیتی ۴. بسیج منابع عمومی و ایجاد تعهدات الزام‌آور حاکمیتی ۵. مدیریت بحران و کنترل خشونت (تولید صلح منفی) ۶. رسمی‌سازی و نهادینه کردن صلح	۱. بالاترین سطح مشروعیت و جدیت رسمی، حقوقی و سیاسی ۲. برخورداری از قدرت ۳. تصمیم‌گیری، اقتدار دولتی و ظرفیت حکمرانی ۳. دارا بودن قدرت اجرایی و توان بالای اجرای تصمیمات ۴. امکان ایجاد فرایندی بسیار جدی و موفق در تثبیت حقوقی صلح	۱. متأثر از محاسبات قدرت، ملاحظات امنیتی، ژئوپلیتیکی و فشارهای داخلی/بین‌المللی ۲. محدود ماندن به سطح نخبگان سیاسی و تمرکز بر سطح دولت ۳. ناتوانی در پردازش ریشه‌های اجتماعی، هویتی، روانی و فرهنگی منازعه ۴. ناتوانی در بازسازی روابط اجتماعی و تغییر روایت‌های خصمانه ۵. احتمال تبدیل شدن به متون حقوقی فاقد پشتیبانی و اعتماد اجتماعی ۶. شکنندگی زیاد و عدم کفایت به تنهایی برای تحقق صلح پایدار	۱. مذاکرات اسلو (۱۹۹۳): دستیابی به توافق رسمی میان اسرائیل و سازمان آزادی‌بخش فلسطین ولی شکننده و ناموفق در ایجاد صلح پایدار به دلیل ضعف اعتماد اجتماعی و فقدان همراهی مسیرهای مکمل ۲. توافق جمعه نیک: ایجاد ترتیبات نهادی، ساز و کارهای قدرت اشتراکی، تضمین‌های حقوقی و کاهش خشونت در ایرلند شمالی ۳. توافق صلح کلمبیا: ایجاد چارچوب حقوقی میان دولت و گروه شورشی برای خلع سلاح، اصلاحات نهادی و ادغام سیاسی
مسیر ۲ نخبگان غیر دولتی و غیر رسمی	۱. بررسی گزینه‌های حساس و آزمون مصالحه‌ها بدون فشار افکار عمومی	۱. ایجاد فضای کم هزینه، غیر الزام‌آور، انعطاف‌پذیر و خلاقانه	۱. فقدان قدرت اجرایی، ضمانت حقوقی و الزام‌آوری ۲. وابستگی نهایی به پذیرش، تصمیم و	۱. گفتگوهای محرمانه نروژ (کانال اسلو): بسترسازی غیر رسمی میان نمایندگان

	۲. کاهش سوء برداشت‌ها و دستیابی به ذهن و زبان مشترک ۳. تولید ایده‌ها، فرمول‌بندی‌ها و خطوط کلی توافقات برای مسیر رسمی ۴. فراهم کردن بستر فکری و روانی گفتگو و کمک به رسمیت شناختن هویت‌ها	۲. امکان گفتگو در شرایط ممنوعیت، تابو یا پرهزینه بودن تماس رسمی ۳. تسهیل عبور از خطوط قرمز اولیه ۴. محرک و مقوی مسیر رسمی	نهادینه‌سازی دولت‌ها ۳. احتمال مواجهه با انتقاد عدم مشروعیت (در صورت محدود/غیر نماینده بودن ترکیب) ۴. عدم انتقال خود کار نتایج به سطح جامعه	اسرائیل و فلسطین پیش از مذاکرات رسمی ۲. تجربه ایرلند شمالی: نقش شبکه دانشگاهیان و میانجیگران غیر رسمی در آماده‌سازی فضای فکری/روانی پیش از توافق رسمی
مسیر ۳ فعالان اقتصادی	۱. ایجاد وابستگی متقابل و مهار منازعه از طریق منافع ملموس اقتصادی ۲. اجرای پروژه‌های مشترک، بازسازی پسا صلح، ادغام بازارها و رفع تحریم‌ها ۳. ادغام اقتصادی/معیشتی جنگجویان سابق و ایجاد اشتغال و توسعه زیرساخت‌ها ۴. بازسازی روابط اجتماعی، ترمیم اعتماد، آشتی محلی و حمایت از قربانیان ۵. برگزاری گفتگوهای بین اجتماعی و انسانی‌سازی فرایند صلح (کاهش کلیشه‌ها)	۱. انتقال صلح به زندگی روزمره و ایجاد انگیزه‌های ملموس برای عدم بازگشت به خشونت ۲. مردمی‌سازی صلح، افزایش مشروعیت اجتماعی و احساس مالکیت در شهروندان ۳. دسترسی به سطوح محلی و زخم‌های اجتماعی که دولت‌ها در آن نفوذ محدودی دارند ۴. جلوگیری از چرخه انتقام در دوره پسا منازعه و	۱. خطر بازتولید نابرابری، فساد، انحصار منافع در دست نخبگان و ایجاد نارضایتی جدید ۲. پراکندگی کنشگران مدنی، کمبود منابع و امکان بروز تلاش‌های موازی یا متعارض ۳. آسیب‌پذیری در صورت عدم پیوند با عدالت اجتماعی، نظارت نهادی و مسیر سیاسی	۱. اروپای پس از جنگ جهانی دوم: جامعه زغال‌سنگ و فولاد اروپا برای غیر ممکن‌سازی جنگ و پی‌ریزی اتحادیه اروپا ۲. بوسنی (توافق دیتون): بازسازی اقتصادی برای تثبیت صلح (تداوم برخی شکاف‌ها به دلیل ضعف هماهنگی) ۳. آفریقای جنوبی: کمیسیون حقیقت و آشتی برای مواجهه با گذشته و بازسازی روابط اجتماعی ۴. ایرلند شمالی: مشارکت مدنی، رأی‌گیری عمومی و گفتگوهای بین اجتماعی

برای مشروعیت بخشی به صلح		کمک به آشتی پایدار		
۵. آمریکای لاتین و آفریقا: ادغام اقتصادی/معیشتی جنگجویان سابق در فرایندهای بازسازی				
۱. بالکان (پس از توافق دیتون): پژوهش های نهادی، آموزش مدیران و ظرفیت سازی اداری برای بازسازی، اصلاحات حقوقی و حقوق بشر	۱. اثر گذاری تدریجی، زمان بر و غیر قابل سنجش در کوتاه مدت	۱. ایجاد تحول عمیق، پایدار و نسلی در ساختارهای ذهنی و الگوهای فکری	۱. پژوهش تحلیلی درباره ریشه های منازعه، شناسایی ذی نفعان و ارزیابی سیاست های صلح	مسیر ۴ نهادهای علمی پژوهشی
۲. مأموریت های سازمان ملل: اجرای برنامه های آموزشی برای پلیس، قضات و مدیران محلی	۲. فاصله بالقوه میان تولید دانش و نیازهای فوری/عملیاتی میدان منازعه	۲. فراهم سازی زیرساخت های فکری، دانشی و هنجاری برای پذیرش صلح و کاهش مشروعیت خشونت	۲. آموزش مهارت های گفتگو، مذاکره، میانجیگری و ظرفیت سازی نهادی/اداری	
۳. آفریقای جنوبی: اصلاح برنامه های درسی و گنجاندن مفاهیم آشتی و عدالت انتقالی جهت کاهش خصومت های نژادی	۳. خطر به حاشیه رفتن یا نمادین تلقی شدن به دلیل فشار برای نتایج فوری	۳. جلوگیری از تکرار خطاهای پیشین با نهادینه کردن یادگیری سازمانی	۳. اصلاح محتوا و برنامه های درسی جهت نهادینه سازی ارزش ها، هنجارها و آشتی	
	۴. خطر بی اعتمادی عمومی در صورت عدم هماهنگی با رفتار عملی بازیگران رسمی		۴. به چالش کشیدن روایت های خشونت محور و تفسیر تاریخ از منظر چند گانه	
			۵. تولید دانش، اصلاح نگرش ها، گفتمان ها و ارتقای کیفیت تصمیم گیری در سایر مسیرها	
۱. آفریقای جنوبی: نقش جامعه مدنی در شکل گیری کمیسیون	۱. خطر تشدید قطبی سازی، سخت تر شدن مواضع و تقابلی	۱. ارتقای صلح از یک معامله صرفاً سیاسی به فرایندی اخلاقی و انسانی	۱. مستند سازی نقض حقوق بشر و پیگیری عدالت انتقالی و پاسخگویی	مسیر ۵ کنشگران مدنی

	۲. بسیج افکار عمومی و شکستن سکوت برای جلوگیری از عادی‌سازی خشونت ۳. ایجاد فشار اجتماعی بر دولت‌ها و گروه‌های مسلح جهت اصلاحات نهادی و اخلاقی ۴. نظارت بر اجرای توافقات و برجسته‌سازی مطالبات مغفول مانده و حافظه جمعی ۵. افزایش هزینه‌های سیاسی ادامه خشونت از طریق افشاگری و کمپین‌سازی	۲. تقویت مشروعیت صلح و مانع شدن از انحصار توافقات در سطح نخبگان ۳. حفظ حقوق و صدای قربانیان و جلوگیری از مصونیت عاملان خشونت	شدن فضا در صورت فقدان راهبرد ۲. امکان تنگ کردن فضای مصالحه در مراحل حساس مذاکره به دلیل زبان حداکثری/تند ۳. نیازمندی به تعامل سازنده و حفظ تعادل میان فشار اجتماعی و امکان گفتگو	حقیقت و آشتی برای مواجهه اخلاقی با گذشته ۲. شیلی و آرژانتین: کنشگری گروه‌های مدنی در پیگیری عدالت برای قربانیان دیکتاتوری و هموارسازی گذار مسالمت‌آمیز
مسیر ۶ رهبران دینی و معنوی	۱. بهره‌گیری از سرمایه نمادین و اخلاقی دین برای مشروعیت‌بخشی به صلح و تضعیف خشونت ۲. برگزاری گفتگوهای بین‌ادیانی، صدور بیانیه‌های مشترک و میانجیگری اخلاقی ۳. ترویج ارزش‌های اخلاقی مشترک (بخشش، آشتی، کرامت انسانی) و ترمیم زخم‌های روانی/اخلاقی ۴. ایجاد کانال‌های ارتباطی محلی و	۱. نفوذ عمیق اجتماعی، به‌ویژه در جوامع دارای بی‌اعتمادی به دولت و اعتماد بالا به نهادهای دینی ۲. امکان ایجاد گفتگو میان جوامع درگیر شکاف‌های عمیق سیاسی با بهره‌گیری از زبان معنوی ۳. ظرفیت بالا در تسهیل صلح برای منازعاتی که دین بخشی از هویت طرفین است	۱. خطر سیاسی شدن دین، رقابت‌های درون مذهبی و تشدید تنش‌ها (اگر نهاد دینی خود طرف منازعه باشد) ۲. سوءاستفاده گروه‌های افراطی از زبان دینی برای مشروعیت‌بخشی به خشونت ۳. امکان انتقال پیام‌های متناقض به جامعه در صورت عدم هماهنگی رهبران مذهبی با سایر کنشگران	۱. منطقه میندانائو (فیلیپین): گفتگوهای بین‌ادیانی مسلمانان و مسیحیان برای کاهش سوءظن و پشتیبانی از صلح ۲. رواندا: نقش فعال رهبران مذهبی در آشتی ملی و بازسازی اعتماد پس از نسل‌کشی ۳. ابتکارهای بین‌ادیانی در آفریقا و بالکان: تأکید بر ارزش‌های مشترک برای مهار تنش‌های هویتی

بازتعریف هنجارها و الگوهای هویتی				
۱. تأمین منابع مالی پایدار، کافی و مدیریت شده برای تمامی مسیرهای صلح (بازسازی، اصلاحات، آموزش، رسانه و...) ۲. اعمال مدیریت و جهت‌دهی استراتژیک به فرایند صلح به مثابه یک ابزار قدرتمند پشتیبان ۳. هماهنگ‌سازی میان بازیگران مختلف برای جلوگیری از گسستگی، دوباره‌کاری و موازی‌کاری ۴. ایجاد هم‌افزایی میان مسیرهای رسمی، مدنی، اقتصادی و رسانه‌ای	۱. ایجاد امکان استمرار، نهادینه‌سازی و تبدیل صلح از پروژه‌های مقطعی به فرایندی پایدار ۲. ایفای نقش «حلقه اتصال» و پشتیبان کلیدی برای ابتکارات محلی و غیر رسمی	۱. وابستگی شدید به اهداکنندگان خارجی و خطر تحمیل اولویت‌های بیرونی و تضعیف حاکمیت ملی ۲. رقابت نهادی بر سر جذب منابع و خطر فساد یا سوءاستفاده از بودجه‌های بازسازی ۳. چالش هماهنگ‌سازی میان اهداف مالی اهداکنندگان و اولویت‌های بومی	۱. بوسنی و هرزگوین (پس از توافق دیتون): ایجاد ساز و کارهای مدیریت و هماهنگی کمک‌های بین‌المللی جهت جلوگیری از ناکارآمدی منابع ۲. ایرلند شمالی: حمایت مالی پایدار از پروژه‌های جامعه‌محور و اقتصادمحور برای تثبیت دستاوردهای صلح	مسیر ۷ تأمین‌کنندگان مالی
۱. مدیریت «میدان روایت‌ها» از طریق چارچوب‌بندی رویدادها و تعریف مشروعیت صلح یا خشونت ۲. ترویج «روزنامه‌نگاری صلح» در برابر امنیتی‌سازی منازعه و کاهش زبان نفرت	۱. سرعت و گستره اثرگذاری بالا در جهت‌دهی، هدایت یا آرام‌سازی افکار عمومی در کوتاه مدت ۲. توانایی بالا بردن پذیرش اجتماعی توافقات رسمی و مهار جنگ شناختی	۱. آسیب‌پذیری شدید در برابر سیاسی شدن، تبلیغات یک‌جانبه و انتشار اطلاعات نادرست ۲. خطر تعمیق قطبی‌سازی، هیجانی کردن فضا و ایجاد مقاومت اجتماعی علیه صلح	۱. همه‌پرسی صلح کلمبیا (۲۰۱۶): شکست اولیه توافق دولت و فاکت به دلیل قطبی شدن فضای رسانه‌ای و روایت‌های منفی ۲. منازعه سوریه: تعمیق شکاف‌ها و پیچیده‌تر شدن فرایند صلح به دلیل غلبه روایت‌های جانبدارانه	مسیر ۸ رسانه‌ها و فضای مجازی

۱. ناکارآمدی در صورت وجود بی‌اعتمادی عمومی به رسانه‌ها یا غلبه روایت‌های جانبدارانه	۳. کاهش شایعات، شائناژها و اطلاعات نادرست جهت اعتمادسازی نسبت به طرف مقابل	۴. برجسته‌سازی روایت‌های انسانی و ایجاد تریبون برای صداهای میانه‌رو	۵. پیوند میان دیپلماسی رسمی و افکار عمومی و ایجاد فشار اجتماعی برای اجرای توافقات	و فقدان هماهنگی رسانه‌ای
---	--	---	---	--------------------------

(نگارندگان، ۱۴۰۵)

نتیجه

این مقاله با رویکردی تحلیلی مفهومی، دیپلماسی چند سطحی را به مثابه یک الگوی چند وجهی در ایجاد صلح و حل منازعه بررسی، و تلاش کرد علاوه بر معرفی مسیرهای مختلف، نشان دهد که هر یک از این مسیرها دارای چه ویژگی‌ها، ظرفیت‌ها و محدودیت‌هایی هستند و هیچ کدام به تنهایی قادر به پاسخگویی به پیچیدگی‌های منازعات معاصر نیستند. مسیر رسمی دیپلماسی، اگرچه از قدرت حقوقی و سیاسی برخوردار است، بدون پشتیبانی اجتماعی و هنجاری به صلحی شکننده می‌انجامد. مسیرهای غیر رسمی، آموزشی، اجتماعی و دینی، با وجود نقش حیاتی در اعتمادسازی و تغییر نگرش‌ها، فاقد ابزارهای الزام‌آور هستند و نیازمند پیوند با ساختارهای رسمی هستند. هماهنگی و هم‌افزایی میان مسیرهای رسمی و غیر رسمی، احتمال موفقیت و پایداری فرایندهای صلح را افزایش می‌دهد، در حالی که ناهماهنگی میان مسیرها یا نادیده گرفتن مسیرهای غیر دولتی، به تضعیف فرایند صلح و بازتولید بی‌اعتمادی می‌انجامد. از این منظر، مسیرها یا دیپلماسی چند سطحی نه یک گزینه جایگزین، بلکه ضرورتی تکمیلی و عملی برای مدیریت منازعات پیچیده است. می‌توان گفت ارزش اصلی دیپلماسی چند سطحی در ارائه نگاهی سیستمی به صلح نهفته است؛ نگاهی که صلح را محصول تعامل مستمر میان سطوح مختلف کنشگری می‌داند. برای پژوهش‌های آینده، تمرکز بر طراحی ساز و کارهای نهادی جهت هماهنگی میان مسیرها و بررسی تجربی این تعاملات در منازعات مختلف، می‌تواند به ارزش بیشتر این چارچوب نظری کمک کند. در سطح

سیاست گذاری نیز، توجه به منطق چند سطحی صلح می تواند از تکرار الگوهای شکست خورده دولت محور جلوگیری کرده و زمینه را برای دستیابی به صلحی پایدار و فراگیر فراهم آورد. دیپلماسی رسمی و دولت محور، به رغم برخورداری از قدرت حقوقی، سیاسی و نهادی برای انعقاد و اجرای توافقات صلح، بدون پشتیبانی اجتماعی، هنجاری و شناختی، به صلحی شکننده و ناپایدار منتهی می شود. در مقابل، مسیرهای غیر رسمی، آموزشی، اجتماعی، مدنی و دینی نقش حیاتی در اعتمادسازی، تغییر نگرش ها، بازسازی روابط و کاهش خصومت های هویتی ایفا می کنند، اما به دلیل فقدان ابزارهای الزام آور و ظرفیت های نهادی، بدون پیوند با ساختارهای رسمی قادر به تثبیت دستاوردهای خود نیستند. از این منظر، مقاله نشان می دهد که مسئله اصلی در فرایندهای صلح نه برتری یک مسیر بر سایر مسیرها، بلکه چگونگی ارتباط و هماهنگی میان آنها است.

در مقابل، ناهماهنگی میان مسیرها، رقابت نهادی، یا نادیده گرفتن نقش مسیرهای غیر دولتی، می تواند به تضعیف فرایند صلح، کاهش مشروعیت اجتماعی توافقات و بازتولید بی اعتمادی میان بازیگران منجر شود. به این ترتیب، شکست بسیاری از فرایندهای صلح معاصر را می توان نه صرفاً به فقدان اراده سیاسی، بلکه به فقدان نگاه سیستمی و عدم مدیریت تعامل مسیرهای مختلف نسبت داد. ارزش اصلی این چارچوب در ارائه نگاهی سیستمی به صلح نهفته است؛ نگاهی که صلح را محصول و نتیجه تعامل مستمر، پویا و چند سطحی میان کنشگران، نهادها، روایت ها و ساز و کارهای مختلف می داند. بر این اساس، صلح یک رویداد مقطعی یا نتیجه یک توافق سیاسی تلقی نمی شود، بلکه فرایندی یادگیرنده و تطبیقی است که نیازمند تنظیم مستمر روابط میان مسیرها و افزایش آگاهی سیستمی بازیگران است. در سطح سیاست گذاری، اتخاذ رویکرد چند سطحی می تواند از تکرار الگوهای شکست خورده دولت محور جلوگیری کند و سیاست گذاران را به طراحی فرایندهای صلحی سوق دهد که در آنها مسیرهای علمی، فرهنگی، مدنی، اقتصادی، رسانه ای و هنجاری به صورت مکمل و هماهنگ عمل می کنند. چنین رویکردی زمینه را برای دستیابی به صلحی پایدار، فراگیر و دارای مشروعیت اجتماعی فراهم می آورد.

فهرست منابع

منابع فارسی

- علیخانی، علی اکبر (۱۴۰۵). صلح گرم؛ نظریه ای برای گذار از صلح سرد. تهران: نگاه معاصر.
- خنیفر، حسین، و مسلمی، مریم (۱۴۰۲). روش های پژوهش کیفی (جلد ۱ و ۲). تهران: نگاه دانش.

منابع غیر فارسی

- Anderson, M. B. (1999). *Do no harm: How aid can support peace—or war*. Lynne Rienner Publishers.
- Appleby, R. S. (2000). *The ambivalence of the sacred: Religion, violence, and reconciliation*. Rowman & Littlefield.
- Autesserre, S. (2014). *Peaceland: Conflict resolution and the everyday politics of international intervention*. Cambridge University Press.
- Bar-Tal, D. (2013). *Intractable conflicts: Socio-psychological foundations and dynamics*. Cambridge University Press.
- Collier, P., Elliott, V. L., Hegre, H., Hoeffler, A., Reynal-Querol, M., & Sambanis, N. (2003). *Breaking the conflict trap: Civil war and development policy*. World Bank.
- Diamond, L., & McDonald, J. W. (1996). *Multi-track diplomacy: A systems approach to peace*. Kumarian Press.
- Galtung, J. (1996). *Peace by peaceful means: Peace and conflict, development and civilization*. Sage Publications.
- Haynes, J. (2007). *Religion and development: Conflict or cooperation?* Palgrave Macmillan.
- Kelman, H. C. (1997). Social-psychological dimensions of international conflict. *International Studies Quarterly*, 41(1), 191–212.
- Kelman, H. C. (2008). Reconciliation from a social-psychological perspective. In A. Nadler, T. E. Malloy, & J. D. Fisher (Eds.), *The social psychology of intergroup reconciliation* (pp. 15–32). Oxford University Press.
- Lederach, J. P. (1997). *Building peace: Sustainable reconciliation in divided societies*. United States Institute of Peace Press.
- Lederach, J. P. (2005). *The moral imagination: The art and soul of building peace*. Oxford University Press.
- Lederach, J. P., Neufeldt, R. C., & Culbertson, H. (2007). *Reflective peacebuilding: A planning, monitoring, and learning toolkit*. The Asia Foundation.
- Lynch, J., & McGoldrick, A. (2005). *Peace journalism*. Hawthorn Press.
- Mac Ginty, R. (2011). *International peacebuilding and local resistance: Hybrid forms of peace*. Palgrave Macmillan.
- McDonald, J. W. (2012). The Institute for Multi-Track Diplomacy. *Journal of Conflictology*, 3(2), 66–70. **Doi:10.7238/joc.v3i2.1629**
- Montville, J. V. (1987). Track two diplomacies: The arrow and the olive branch. In J. W. McDonald & D. B. Bendahmane (Eds.), *Conflict resolution: Track two diplomacy* (pp. 7–24). U.S. Department of State.
- OECD. (2011). *International engagement in fragile states: Can't we do better?* OECD Publishing.
- Paffenholz, T. (2013). *Civil society and peacebuilding: A critical assessment*. Lynne Rienner Publishers.
- Palmiano Federer, J., Pickhardt, J., Lustenberger, P., Altpeter, C., & Abatis, K. (2019). *Beyond the tracks? Reflections on multitrack approaches to peace processes*. swisspeace.
- Paris, R. (2004). *At war's end: Building peace after civil conflict*. Cambridge University Press.
- Ricigliano, R. (2012). *Making peace last: A toolbox for sustainable peacebuilding*. Paradigm Publishers.
- Ramsbotham, O., Woodhouse, T., & Miall, H. (2016). *Contemporary conflict resolution* (4th ed.). Polity Press.
- Wolfsfeld, G. (2004). *Media and the path to peace*. Cambridge University Press.

- World Bank. (2011). *World development report 2011: Conflict, security, and development*. World Bank.
- Anderson, M. B. (1999). *Do no harm: How aid can support peace—or war*. Lynne Rienner Publishers.
- Autesserre, S. (2014). *Peaceland: Conflict resolution and the everyday politics of international intervention*. Cambridge University Press.
- Bar-Tal, D. (2013). *Intractable conflicts: Socio-psychological foundations and dynamics*. Cambridge University Press.
- Collier, P., Elliott, V. L., Hegre, H., Hoeffler, A., Reynal-Querol, M., & Sambanis, N. (2003). *Breaking the conflict trap: Civil war and development policy*. World Bank.
- Richani, N. (2013). *Systems of violence: The political economy of war and peace in Colombia*. Suny Press.
- Montville, J. V. (2006). Track two diplomacies: The work of healing history. *Whitehead J. Dipl. & Int'l Rel.*, 7, 15.
- Diamond, L., & McDonald, J. W. (1996). Multi-track diplomacy: A systems approach to peace. (*No Title*).
- Lederach, J. P. (2012). The origins and evolution of infrastructures for peace: A personal reflection. *Journal of Peacebuilding & Development*, 7(3), 8-13.
- Paffenholz, T. (2021). Perpetual peacebuilding: A new paradigm to move beyond the linearity of liberal peacebuilding. *Journal of intervention and state building*, 15(3), 367-385.